

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

У статті розглянуто інтеграційні перспективи держав Південного Кавказу. Показано цивілізаційні орієнтири і прагнення Азербайджану, Вірменії та Грузії щодо їх інтеграції у проекти, які пропонуються Заходом і «Русским миром».

Ключові слова: *інтеграційні перспективи Південного Кавказу, зовнішньополітична орієнтація держав регіону, Європейський Союз, вплив США, «Русский мир».*

Ткаченко И.В. Интеграционные перспективы государств Южного Кавказа

В статье рассмотрено интеграционные перспективы государств Южного Кавказа в XXI веке. Показаны цивилизационные ориентиры и устремления Азербайджана, Армении и Грузии касательно их интеграции в проекты, которые предлагаются Западом и «Русским миром».

Ключевые слова: *интеграционные перспективы Южного Кавказа, внешнеполитическая ориентация государств региона, Европейский Союз, влияние США, «Русский мир».*

Tkachenko I.V. Integration Prospects of the States of the Southern Caucasus

In the article integration prospects of the Southern Caucasus states in the XXI century are analyzed. The civilization orientation and aspirations of Azerbaijan, Armenia and Georgia as regards their integration into the projects proposed by the West and «Russian world» were shown.

Keywords: *integration prospects of the Southern Caucasus, foreign policy orientation of the region's states, European Union, influence of the USA, «Russian world».*

Крах комунізму став найважливішою подією кінця ХХ ст., подією, яка мала своїм наслідком не лише повалення тоталітаризму й утвердження демократичних режимів у колишніх країнах соціалістичного табору, але й утворення п'ятнадцяти незалежних держав на уламках «імперії зла», перед якими постало завдання пошуку свого місця у світі і, разом з тим, цивілізаційного вибору як напрямку перебудови держави і суспільства з комуністичної моделі на таку, яка відповідала вимогам часу і потребам суспільства.

Кінець ХХ ст. також позначився безпрецедентним демократичним проривом, завдяки якому комуністична система зазнала фіаско і втратила своє значення як полюс тяжіння біполярного світу. В таких умовах нові країни, утворені на уламках радянської імперії, неодмінно мали визначитися із своєю цивілізаційною приналежністю.

Особливе місце у посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу. Одразу після здобуття державної незалежності ці країни опинилися у полі зору нових для них геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, що цілком зрозуміло, зважаючи на те, що Південний Кавказ завжди відігравав і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні розміри регіону і порівняно нечисленне населення, до нього прикуто пильну увагу основних світових гравців, зокрема США та Російської Федерації, які прагнуть максимізувати власну присутність на цій важливій геостратегічній території [1].

Для США як гегемона сучасного світу, цей регіон представляє серйозний інтерес, з огляду на його розміщення і потенціал для вирішення важливих завдань американської геополітики. Як місце перетину світових цивілізацій, світових релігій і завдяки своєму географічному розташуванню Південний Кавказ неминуче ставав у минулому і є сьогодні ареною, на якій відбуваються зіткнення інтересів США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану тощо. У таких несприятливих зовнішніх умовах країни регіону неодмінно мали визначитися із власними векторами пострадянської трансформації й інтеграції у глобальні проекти з метою запобігання загрозам здобутому суверенітету. Азербайджаном, Вірменією та Грузією було обрано дещо схожі, але в цілому різні шляхи вбудовування відносин із ключовими гравцями на міжнародній арені.

Проблематика Південного Кавказу в цілому і Азербайджану зокрема привертають дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві і економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Адже конфлікти в Нагорному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму 2014 р. і війна на Донбасі засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією з державами, утвореними на втрачених радянською/російською імперією територіях, але й потребують

визначення ступеня впливу глобального Заходу і «Русского мира» на інтеграційні процеси в країнах Південного Кавказу.

Серед праць учених з цієї проблематики слід згадати праці А.Богатурова [5], С.Гвоздкова [6], Ю.Гончар [8], вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробили американські дослідники З.Бжезінський [4] та С.Хантінгтон [20], які запропонували власне бачення моделей сучасного світоустрою й інтересів ключових геополітичних гравців у нових перспективних регіонах. Реалізації зовнішньополітичних інтересів США у постбіполярному світі в цілому і на пострадянському просторі зокрема присвячена монографія І.Дудко [10]. Праці таких дослідників і експертів, як М. Демуріна [9], В.Журавльова [11], К.Затуліна [12], Н.Лапіна [13] та О.Романюка [18] показують перебіг посткомуністичних трансформацій і потенціал інтеграційних проектів, які можуть бути привабливими для усіх пострадянських держав у цілому і країн Південного Кавказу зокрема.

В цілому слід відзначити, що попри наявність значної кількості праць, проблематика інтеграційних перспектив у країнах регіону набуває особливої актуальності після анексії Криму і розв'язання Росією конфлікту на сході України, які показують як зростання агресії РФ на пострадянському просторі, так і необхідність для Азербайджану, Вірменії та Грузії визначити той вектор інтеграції, який дозволить їм не лише забезпечити реалізацію своїх зовнішньополітичних інтересів, але й дозволить убезпечити себе від зазіхань наявного (РФ) чи потенційних агресорів.

В умовах стрімкої глобалізації і переходу світової цивілізації в інформаційну, постіндустріальну добу колишні радянські республіки мали визначити вектор суспільного розвитку, оскільки попри намагання ідеологів комунізму побудувати культурно, економічно і соціально єдину країну з утворенням нової спільноти людей – «радянського народу», різниця культур, релігій і традиційного укладу життя народів колишнього СРСР була очевидною і стала одним із факторів занепаду і розпаду радянської імперії.

Усі вони після проголошення державної незалежності від колишньої метрополії (крім Російської Федерації, яка оголосила себе правонаступником і спадкоємцем СРСР), постали перед необхідністю зміни моделі суспільного розвитку із тоталітарної на таку, яка б

відповідала потребам новопосталих суспільств у а) захисті власної ідентичності і традиційних релігійних і культурних цінностей; б) пошуку власного місця у світі, що глобалізується.

Для держав європейської частини колишнього СРСР альтернативним комуністичному став західний цивілізаційний вибір, який уособлювали Сполучені Штати Америки як своєрідний еталонний зразок сучасних демократичних цінностей, свободи особистості, поваги і дотримання прав людини. Держава, з якою безуспішно боровся СРСР протягом свого існування, і яка стала головною причиною краху «імперії зла».

Поразка у «холодній війні» засвідчила не лише нежиттєздатність «суспільства загальної рівності», але й окреслила ті переваги, які давала західна демократія американського зразку порівняно з ідеологією колективницького тоталітаризму.

Перш за все, перевагою західної цивілізації є акцент на домінуванні людини і її прав на противагу колективізму. Американська/західна цивілізаційна модель давала можливість інтеграції універсальної системи людських демократичних цінностей і побудови демократії за західним зразком. Успіхи країн пострадянського простору у використанні досвіду демократичних перетворень за західним зразком насамперед обумовлювалися станом розвитку суспільних інститутів у пострадянських країнах.

Слід зауважити, що експансія «американського способу життя» і цінностей на територію колишнього СРСР викликала опір Росії, яка традиційно вважала і вважає себе одним із головних цивілізаційних центрів, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до «русских» земель і зони виключних російських інтересів. Жертвами етнічних конфліктів, які виникли внаслідок деструктивної політики Російської/радянської імперії, на час розпаду СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст. стали усі три держави Південного Кавказу. Грузія отримала військовий конфлікт в Абхазії, а згодом – у Південній Осетії. Вірменія і Азербайджан є ворогами внаслідок військового конфлікту в Нагорному Карабасі. Протистояння, які тривають понад 25 років, є не лише протидією для вільного зовнішньополітичного орієнтування Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й слугує інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.

Системні зміни в політичному, соціально-економічному та культурному житті держав Південного Кавказу почалися одразу після розпаду СРСР. Внаслідок отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація стала нестабільною, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентифікації. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР та задавненими історичними міжетнічними проблемами етнічні конфлікти у регіоні й досі позначаються не лише на відносинах між сторонами конфліктів, але й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу. Адже саме цей регіон став найбільшим місцем зосередження невизнаних державних утворень на пострадянському просторі – це проголошені відповідно у 1991 р. Нагірно-Карабаська Республіка та Республіка Південна Осетія, і у 1994 р. – Республіка Абхазія [14].

З очевидних причин на першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів, їх інтеграційні вектори були направлені в сторону Росії і колишніх союзних республік, а згодом поступово почали переорієнтовуватися на Захід, насамперед, на США і Європейський Союз. Слідуючи в руслі нових геополітичних реалій, які склалися у світі внаслідок деструкції «імперії зла», країни Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії і Азербайджану зблизитися з НАТО, яке активно розширялося на схід, й активізація регіональної політики Туреччини, так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», обумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії і, як не дивно, Вірменії у зовнішній політиці. Особлива увага ними була приділена США і ЄС як уособленням Заходу і пропонованим ними інтеграційним проектам.

Побудована на засадах індивідуалізму та месіанських ідей (експансії демократії), сучасна західна цивілізація і США, як її найбільш впливовий і яскравий представник, є маркером успіху, якого можуть досягти нові країни у своєму розвитку. З огляду на власні потреби кожної людини, американська ідеологія «прав людини» є ідеальним конструктом, свого роду категоричним імперативом, який може бути втіленим лише

частково та практично вдосконалюватися до нескінченності. Зазначені права так само порушуються і в найрозвинутіших та наймогутніших країнах світу, як і у найбільш відсталих чи людиноненависницьких режимах. Однак головна відмінність глобального Заходу від альтернативних цивілізаційних конструктів полягає у розвитку універсальної ідеї надетнічної спільноти людей глобалізованого інформаційного світу, яка заснована не на етнічній чи релігійній ідентифікації, а на універсальній моделі людської поведінки, засвоювати яку буде легко, не зважаючи на етнічність, релігійні та культурні особливості того, хто її засвоює.

Сполучені Штати Америки скористалися можливістю стати одним із головних акторів на пострадянському просторі. Маючи серйозний потенціал у фінансовій, економічній, військовій сферах, Вашингтон активно впливав і впливає на перебіг інтеграційних процесів у державах Південного Кавказу та міжнародні відносини у регіоні.

Говорячи про вибір між Росією та США, важливим моментом для інтеграційних перспектив Південного Кавказу є те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є значно кращою альтернативою, оскільки РФ не сприймає країни регіону як рівноправних партнерів, а США підходять до цих питань виключно з прагматичних міркувань, не маючи, на відміну від Росії, жодних територіальних претензій.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А.Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було очевидно недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Тому інші країни регіону, у певному сенсі, відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні і світі. Залученню у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до

порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [7, с.323].

Одним з найважливіших серед можливих інтеграційних векторів держав Південного Кавказу став європейський. Адже ЄС для нових демократій, особливо у 90-х рр. XX ст., був не лише новим ринком збуту, але й орієнтиром у пошуках стабільності, життєвих норм і цінностей.

Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу (далі – УПС). Реалізація цих домовленостей повинна була сприяти укріпленню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу. 22 червня 1999 р. у Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні.

Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів і інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм і стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми 16 найближчими сусідами з метою укріплення загального соціального благополуччя, політичної стабільності і регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод прав людини [3, с.36].

Слід відзначити, що більш тісній інтеграції Південного Кавказу з ЄС активно перешкождала і перешкоджає Росія, яка намагається утримати країни регіону у своїй сфері впливу. Використовуючи економічні, а згодом і військові важелі впливу, шляхом відкритої і прихованої агресії в Грузії, Азербайджані і Вірменії, Російська Федерація намагалася не допустити тісної інтеграції цих країн із європейськими і євроатлантичними структурами. Для нової агресивної Росії цілком очевидно, що ставка на ЄС та НАТО може дозволити Азербайджану, Грузії і, в останню чергу, Вірменії не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, але й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир у XXI ст.

Деструктивна позиція Росії, а також необхідність отримання західних інвестицій, фінансової допомоги, нових технологій в останнє десятиліття стали причиною зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу із ЄС та США. Грузія, яка стала жертвою російської агресії в 2008 р., першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. Зважаючи на характер російсько-грузинських взаємин, слід відзначити, що попри наявність проросійського лобі в країні, загальний вектор її інтеграційних прагнень спрямований в бік Брюсселю. І це стосується не лише ЄС, а й намагання Грузії увійти до НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії, Північноатлантичний альянс виглядає єдиним способом убезпечити себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ на державний суверенітет.

Як заявив віце-президент США М.Пенс під час візиту до Тбілісі 1 серпня 2017 р., США підтримують прагнення Грузії отримати членство в НАТО і позитивно оцінюють її витрати на оборону, які перевищують норму для країн-членів НАТО у 2 % ВВП. Для США Грузія, попри наявні територіальні конфлікти і часткову втрату суверенітету внаслідок агресії РФ, є стратегічним партнером у регіоні, чие прагнення відновити територіальну цілісність і стати членом альянсу знаходить широку підтримку у Вашингтоні. Пенс, який відвідував Грузію у рамках маневрів країн-членів НАТО, підкреслив, що США «рішуче засуджують» окупацію грузинської території Росією [16].

Курс Тбілісі на європейську і євроатлантичну інтеграцію розглядається США і колективним Заходом в якості основного інтеграційного напрямку для нинішньої Грузії. Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією через визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії, але й те, що вона не лише декларує намір вступити в НАТО, але й провела 5 січня 2008 р. референдум з цього питання (77% - за).

Факти активної участі Грузії у інтеграційних контактах з ЄС та НАТО не означає, що ця держава не намагається диверсифікувати свої зовнішні взаємини. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документу з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року, причина посиленого інтересу до угоди

лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торгівельних зв'язків, що особливо важливо на фоні певного спаду, який намітився у торгівлі з ЄС [14].

Вірменія і Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є сторонами нагорно-карабаського конфлікту, у якому Росія виступає в якості «миротворця» і арбітра, опосередковано виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальні озброєння Азербайджану. Економічна залежність від Росії ще більше заплутує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри членство в Євразійському економічному союзі та ОДКБ на чолі з Росією, Вірменія, на саміті Східного партнерства 24 листопада 2017 р. підписала Всебічну й посилену угоду про партнерство з ЄС, яка замінила дещо вужчу за змістом УПС 1996 р., але не містить положень про вільну торгівлю.

Підписання цієї угоди стало своєрідним компромісом після відмови президента Вірменії С.Саргсяна під тиском Росії восени 2013 р. підписувати угоду про асоціацію з ЄС. Він тоді заявив, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувася у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала з 2015 р.

Пояснюючи дії своєї країни, прем'єр-міністр Вірменії Т.Саркісян заявив, виступаючи на саміті Європейської народної партії в Брюсселі у 2014 р., що Вірменія прагне бути мостом, який з'єднує її партнерів, і саме керуючись цим принципом країна ухвалила рішення про вступ до Митного союзу. Одночасно він стверджував, що «наші стосунки з ЄС продовжать залишатися найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Вірменії» [17].

Значною мірою підписання Вірменією Угоди про розширене партнерство з ЄС стало наслідком агресивної політики Росії, яка почала проявлятися ще до українських подій 2014 р. Хоча до цього Москва для підкорення непокірних сусідів віддавала перевагу методам економічного і військового шантажу. Саме так, на думку політичного експерта Р.Меграбяна, відбувся вступ Вірменії до Євразійського економічного союзу. Дане рішення стало результатом безпрецедентного шантажу зі

сторони Москви, яка вміло грала на неврегульованому карабаському конфлікті і використовувала енергетичну залежність Вірменії [19].

У Єревані чітко розуміють, що власне Росія продовжує вживати всіх заходів для протидії роботі Мінської групи ОБСЄ щодо укріплення режиму перемир'я і реалізації заходів з укріплення довіри між сторонами карабаського конфлікту. Також очевидним є те, що широкомасштабні поставки наступальної російської зброї в Азербайджан змушують вірменські еліти обережно ставитися до своїх союзницьких зобов'язань по відношенню до свого північного стратегічного партнера. Намагання вибудувувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проектах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, у першу чергу з боку Азербайджану, який перебуває у значно вигіднішому економічному становищі і має потенціал вирішити карабаський конфлікт військовим способом на свою користь за умови невтручання у нього інших сторін.

Іншим мотивом підписання Вірменією у 2017 р. угоди з ЄС стало природне бажання отримати кращий доступ до інвестицій, технологій та фінансової допомоги з ЄС.

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна складова їх зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо інше становище. У порівнянні із своїми сусідами по Південному Кавказу, Баку оперує серйозними економічними і фінансовими можливостями, а також має репутацію важливого енергетичного гравця. На сьогодні Азербайджан утримується від прямої участі в інтеграційних проектах, не залежно від того, європейська це інтеграція чи євразійська. Баку, зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією, просуває себе в якості партнера РФ і Євросоюзу в цілому. Не підписуючи рамкових угод з Брюсселем, Азербайджан тим не менш не припиняє участі у Східному партнерстві.

Хоча Азербайджан не планує ставати асоційованим членом ЄС, Баку запропонував ЄС з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство на заміну УПС 1996 р. За словами Н. Мамедова, заступника глави Адміністрації президента Азербайджану, така угода відповідає ступеню двостороннього співробітництва, а також забезпечить взаємну повагу і рівноправ'я сторін [2].

Для Азербайджану важливими є стосунки зі США, для яких він представляє серйозний інтерес з огляду на зацікавленість Вашингтону у перевагах, які має Баку у порівнянні зі своїми сусідами. В цілому слід виділити три ключових моменти, які визначають ступінь залучення і впливу США на інтеграційні процеси в Азербайджані:

- по-перше, Азербайджан цікавить США в якості альтернативної «нафтової бочки» і джерело надходження енергоресурсів до Європейського Союзу;

- по-друге, Азербайджан в силу свого географічного розташування цікавить США своїми транзитними можливостями і в якості дислокації американських військових баз, станцій стеження тощо, оскільки сусідами Азербайджану є геополітичні опоненти, представники конкуруючих цивілізацій – Іран та Російська Федерація;

- третім важливим фактором для США є можливість, завдяки інтенсифікації своєї цивілізаційної присутності в Азербайджані, оволодіти новим геополітичним простором на Євразійському континенті. Отримавши широкі можливості для просування власної цивілізаційної моделі на уламках колишнього опонента по «холодній війні», Азербайджан як один із фрагментів колишнього СРСР став бажаною ціллю для американського капіталу і зоною його підвищеного інтересу, зважаючи на значні обсяги енергоресурсів, що опинилися під його контролем.

Азербайджан, опинившись у цивілізаційному вакуумі, який спричинив розпад СРСР, також був зацікавлений у налагодженні співробітництва з Америкою, яка виглядає значно кращою альтернативою безпеліційному і архаїчному «руському миру». При цьому Азербайджан розуміє необхідність розбудови стосунків з Росією, яка є одним із його головних торговельних партнерів і роботодавців для гастарбайтерів з цієї країни. Однак приклад України показав усім пострадянським країнам, до чого може призвести «багатовекторність» у зовнішній політиці, і якими є ризики від «партнерських» стосунків з РФ.

Таким чином, з огляду на ситуацію, яка складається в регіоні Південного Кавказу, можемо зробити висновок, що на сьогодні Азербайджан, Вірменія та Грузія балансують на грані інтересів США, ЄС, Росії та інших потужних гравців у регіоні, і поступово схиляється до прийняття за базову модель інтеграції у XXI ст. західну парадигму розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. – Режим доступу: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. Азербайджан откозалот от ассоциацији с Евросоюзом. – Режим доступу: <http://www.km.ru/world/2013/11/25/evropeiskii-soyuz-es/726011-azerbaidzhan-otkazalsya-ot-assotsiatsii-s-evrosoyuzom>
3. Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения / А. Алексанян // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. – Вып. 3. – С. 31-44.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1998. – 255 с.
5. Богатуров А. Глобальные аспекты влияния США в XXI в / А. Богатуров. – Режим доступу: <http://www.obraforum.ru/pdf/bogaturov-US-civ-Nov2007.pdf>
6. Гвоздков С. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша / С. Гвоздков // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вып. 47. – С. 112-116.
7. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики / А. Гасанов. – Баку: «Zardabi LTD» ММС, 2014. – 672 с.
8. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х - 90-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю.Б. Гончар. – К., 1997. – 24 с.
9. Демурич М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор / М. Демурич. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>
10. Дудко І. Національні інтереси США у постбіполярному світі / І.Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2003. – 208 с.
11. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории / В. Журавлев // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43-46.
12. Затулин К. Выбор Армении в пользу ассоциации с ЕС означает определенный цивилизационный выбор / К. Затулин. – Режим доступу: <http://www.tert.am/ru/news/2013/07/14/zatulin/1486226>
13. Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Часть I. Человеческая цивилизация перед выбором конфигурации фундаментальных ценностей / Н.И. Лапин // Вопросы философии. – 2015. – №4. – С.3-15.
14. Маркедонов С. Победа «и-и». Как Армении удастся совмещать европейскую и евразийскую интеграцию / С.Маркедонов. – Режим доступу: <http://carnegie.ru/commentary/74820>
15. Маркедонов С. Постсоветский Южный Кавказ: традиционализм плюс модернизация / С.Маркедонов // Прогнозис. – 2007. – № 1. – С. 332-348
16. Пенс заявив, що США підтримують стремление Грузии стать членом НАТО. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/politics/pens-zayavil-chto-sshapodderzhivayut-stremlenie-gruzii-stat-chlenom-nato-200608.html>
17. Подписание политической части Соглашения об ассоциации с ЕС – лучший путь для Армении: премьер. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/polit/1781457.html>
18. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35-50.
19. Россия фактически оккупировала Армению. – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/27307755.html>